

“ILMIY TAFAKKUR VA ZAMONAVIY TADQIQOTLAR: MUAMMOLAR, YECHIMLAR VA ISTIQBOLLAR” MAVZUSIDAGI RESPUBLIKA ILMIY KONFERENSIYASI
Qabul qilindi: 30-sentabr 2026-yil • Ma’qullandi: 6-oktabr 2026-yil • Nashr qilindi: 15-oktabr 2026-yil

FALSAFA VA IQTISODIYOT: IQTISODIY NAZARIYANING FALSAFIY ASOSLARI VA ZAMONAVIY IQTISODIY TAFAKKURDA AXLOQIY MASALALAR

Tojimamatova Gulzoda Xusnidin qizi
Andijon davlat universiteti
Huquq-iqtisod fakulteti
Iqtisodiyot yo‘nalishi talabasi
tojimamatovagulzodaxon@gmail.com

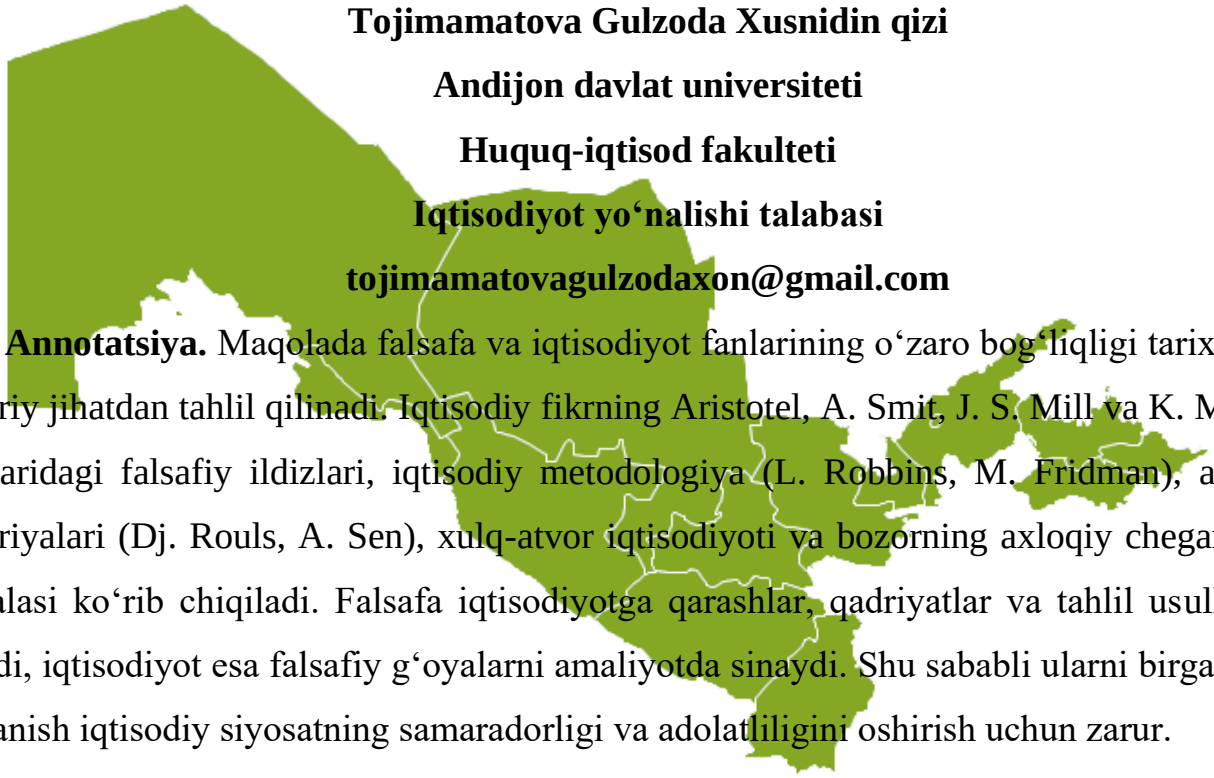

Annotatsiya. Maqolada falsafa va iqtisodiyot fanlarining o‘zaro bog‘liqligi tarixiy va nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Iqtisodiy fikrning Aristotel, A. Smit, J. S. Mill va K. Marks asarlaridagi falsafiy ildizlari, iqtisodiy metodologiya (L. Robbins, M. Fridman), adolat nazariyalari (Dj. Rouls, A. Sen), xulq-atvor iqtisodiyoti va bozorning axloqiy chegaralari masalasi ko‘rib chiqiladi. Falsafa iqtisodiyotga qarashlar, qadriyatlar va tahlil usullarini beradi, iqtisodiyot esa falsafiy g‘oyalarni amaliyotda sinaydi. Shu sababli ularni birgalikda o‘rganish iqtisodiy siyosatning samaradorligi va adolatliligini oshirish uchun zarur.

Kalit so‘zlar: falsafa, iqtisodiyot, iqtisodiy etika, adolat, farovonlik, rasional tanlov, xulq-atvor iqtisodiyoti, bozorning axloqiy chegaralari.

Аннотация. В статье рассматривается взаимосвязь философии и экономики в историческом и теоретическом аспектах. Анализируются философские корни экономической мысли в трудах Аристотеля, А. Смита, Дж. С. Милля и К. Маркса, методология экономической науки (Л. Роббинс, М. Фридман), теории справедливости (Дж. Ролз, А. Сен), поведенческая экономика и вопрос моральных границ рынка. Философия задаёт экономике мировоззренческие основания, ценности и методы анализа, а экономика проверяет философские идеи на практике. Поэтому их

совместное изучение необходимо для повышения эффективности и справедливости экономической политики.

Ключевые слова: философия, экономика, экономическая этика, справедливость, благосостояние, рациональный выбор, поведенческая экономика, моральные границы рынка.

Abstract. This article examines the relationship between philosophy and economics from historical and theoretical perspectives. It reviews the philosophical roots of economic thought in the works of Aristotle, A. Smith, J. S. Mill and K. Marx, the methodology of economics (L. Robbins, M. Friedman), theories of justice (J. Rawls, A. Sen), behavioral economics, and the debate on the moral limits of markets. Philosophy provides economics with its worldview, values and methods of analysis, while economics tests philosophical ideas in practice. Studying them together is therefore necessary to make economic policy both more effective and more just.

Keywords: philosophy, economics, economic ethics, justice, welfare, rational choice, behavioral economics, moral limits of markets.

Iqtisodiyot ko‘pincha raqamlar, grafiklar va modellar fani sifatida qaraladi. Biroq har bir iqtisodiy qarorning ortida “nima yaxshi?”, “nima adolatli?”, “inson nimaga intiladi?” kabi falsafiy savollar turadi. Iqtisodiyot fan sifatida shakllanishidan oldin va uning dastlabki bosqichlarida u axloq falsafasining bir qismi hisoblangan. Bu yerda tarixiy dalil muhim: Adam Smit Glazgo universitetida axloq falsafasi professori bo‘lgan va “Axloqiy hissiyotlar nazariyasi” (1759) hamda “Xalqlar boyligi” (1776) asarlarini shu kasbiy muhitda yaratgan.

Bugungi kunda tengsizlik, ekologik inqiroz, sun’iy intellekt va ijtimoiy himoya kabi masalalar iqtisodchilarni yana falsafiy savollarga qaytarmoqda. Maqolaning maqsadi falsafaning iqtisodiy tafakkurga ta’sirini tizimli ko‘rsatishdir.

Iqtisodiy fikrning falsafiy ildizlari

“Iqtisodiyot” so‘zining o‘zi qadimgi yunoncha oikonomia (uy xo‘jaligini boshqarish) so‘zidan kelib chiqqan. Aristotel “Siyosat” asarida uy xo‘jaligi uchun zarur narsalarni ta’minlovchi tabiiy xo‘jalik faoliyatini foyda uchun pul orttirishning cheksiz intilishidan ajratgan. Uning fikricha, birinchisi jamiyat hayoti uchun kerak, ikkinchisi esa insonni

axloqiy cheklovlardan chiqarib yuborishi mumkin. “Nikomax etikasi”da esa taqsimlovchi va tenglashtiruvchi adolat tushunchalari beriladi, keyingi davrlardagi narx va almashuv adolati haqidagi munozaralar ularga tayanadi. O‘rta asr musulmon sharqida Ibn Xaldun “Muqaddima” asarida (1377) mehnat taqsimoti, jamiyat ehtiyojlari va davlat soliqlarining iqtisodiy rivojga ta’sirini kuzatishga asoslangan tarzda tahlil qilgan. Bu iqtisodiy hodisalarni tarix va jamiyat falsafasi bilan birga ko‘rishga misoldir.

Yangi davrda A. Smit bozor almashuvi shaxsiy manfaat bilan bir qatorda hamdardlik va axloqiy me’yorlarga ham tayanishini ta’kidlagan. U bozorni faqat xudbinlik maydoni deb emas, jamiyat ichidagi axloqiy munosabatlar tizimi sifatida ko‘rgan. J. S. Mill “Siyosiy iqtisod asoslari” (1848) asarida foydalilik falsafasini (utilitarizm) iqtisodiy tahlilga olib kirdi va ishlab chiqarish qonunlari bilan taqsimot qoidalarini ajratdi: birinchisi texnik, ikkinchisi esa jamiyat tanlovi bilan belgilanadi. K. Marks “Kapital”da (1867) iqtisodiy munosabatlarni tarixiy materializm falsafasi asosida tahlil qilib, ishlab chiqarish usuli ijtimoiy tuzilmani belgilaydi, degan nuqtai nazarni ilgari surdi. M. Veber esa “Protestant etikasi va kapitalizm ruhi” asarida diniy qadriyatlar va mehnatga munosabat iqtisodiy xulq-atvorni shakllantirishini ko‘rsatdi.

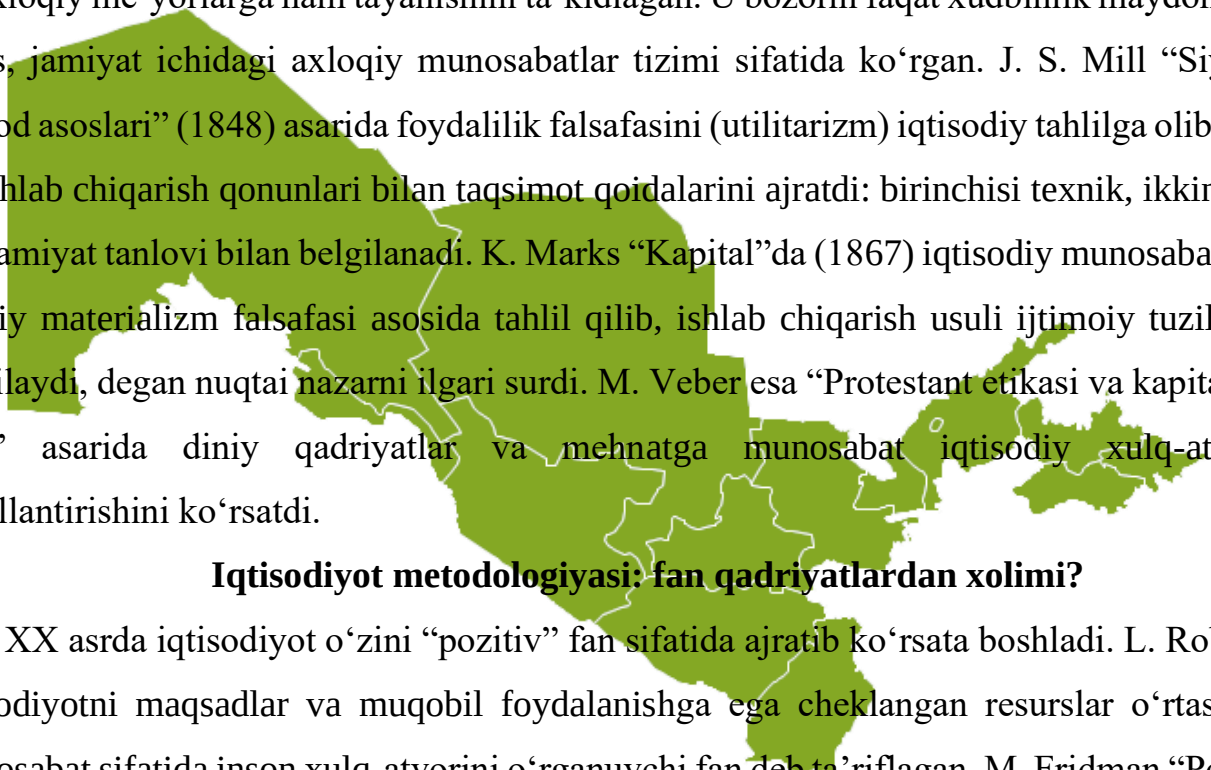

Iqtisodiyot metodologiyasi: fan qadriyatlardan xolimi?

XX asrda iqtisodiyot o‘zini “pozitiv” fan sifatida ajratib ko‘rsata boshladi. L. Robbins iqtisodiyotni maqsadlar va muqobil foydalanishga ega cheklangan resurslar o‘rtasidagi munosabat sifatida inson xulq-atvorini o‘rganuvchi fan deb ta’riflagan. M. Fridman “Pozitiv iqtisodiyot metodologiyasi” (1953) maqolasida nazariya farazlarining “realizmi”dan ko‘ra uning bashorat qilish qobiliyati muhimligini ta’kidlagan.

Biroq bu yondashuv falsafiy tanqidga uchragan. Birinchidan, “rasional iqtisodiy inson” modeli o‘zi insonning tabiati haqidagi falsafiy farazdir. Ikkinchidan, iqtisodiy siyosat tavsiyalari (masalan, ishsizlik yoki inflyatsiyani qaysi biri muhimroq deb hisoblash) har doim qadriyatlarga tayanadi. Shu sababli pozitiv va normativ tahlil o‘rtasidagi chegara ko‘p hollarda shartli bo‘lib qoladi.

Adolat va farovonlik: Rouls va Sen

Dj. Rouls “Adolat nazariyasi”da (1971) jamiyat institutlari “bilmaslik pardasi” ortidagi hakamlar kelishadigan tamoyillar bo‘yicha qurilishi kerakligini ilgari surdi. Uning “farq tamoyiliga” ko‘ra, tengsizlik faqat jamiyatning eng kam ta’minlangan a’zolariga foyda keltirgan taqdirdagina oqlanadi. Bu g‘oya soliq, ijtimoiy himoya va taqsimot siyosati bo‘yicha munozaralarga bevosita ta’sir qildi.

A. Sen (1998-yilda iqtisodiyot bo‘yicha Nobel mukofoti laureati) iqtisodiyot va etika ajralib ketganini tanqid qildi. U “Rational Fools” maqolasida (1977) faqat shaxsiy manfaatni ko‘zlovchi inson modeli hayotdagi majburiyat va hamdardlik motivlarini hisobga olmasligini ko‘rsatdi. “Etika va iqtisodiyot haqida” (1987) asarida esa iqtisodiyotning ikki ildizi, ya’ni etik va muhandislik an’analari, qayta birlashishi zarurligini asoslab berdi. “Erkinlik sifatida taraqqiyot” (1999) asarida rivojlanish daromad o‘sishi bilan cheklanmay, odamlarning haqiqiy imkoniyatlari va erkinliklarini kengaytirish ekanini ta’kidladi [14]. Bu yondashuv BMT Taraqqiyot dasturining Inson taraqqiyoti indeksi kabi ko‘rsatkichlarida o‘z aksini topgan.

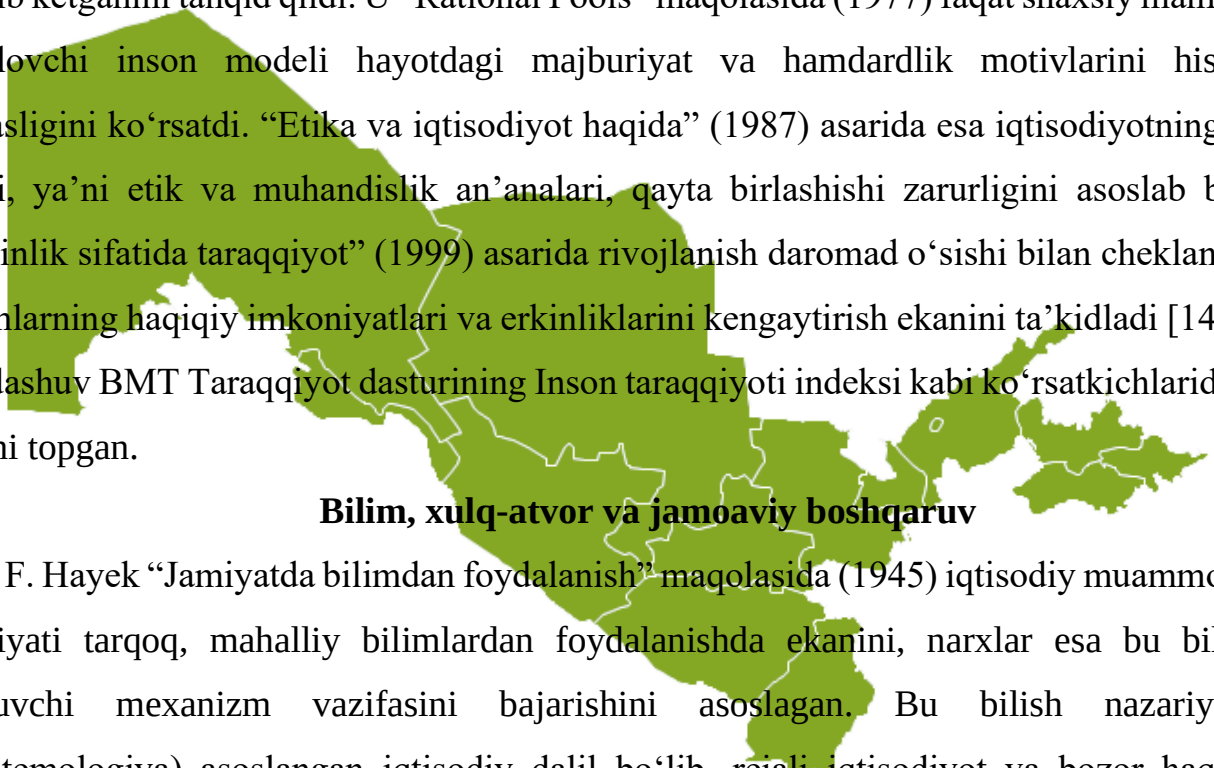

Bilim, xulq-atvor va jamoaviy boshqaruv

F. Hayek “Jamiyatda bilimdan foydalanish” maqolasida (1945) iqtisodiy muammoning mohiyati tarqoq, mahalliy bilimlardan foydalanishda ekanini, narxlar esa bu bilimni uzatuvchi mexanizm vazifasini bajarishini asoslagan. Bu bilish nazariyasiga (epistemologiya) asoslangan iqtisodiy dalil bo‘lib, rejali iqtisodiyot va bozor haqidagi munozaralarda muhim o‘rin tutgan.

D. Kaneman va A. Tverski “Istiqbollar nazariyasi”da (1979) odamlar qarorlarni yo‘qotishdan qochish va tavakkalni baholashdagi muntazam xatolar asosida qabul qilishini ko‘rsatdi. Bu natijalar klassik rasionallik modelining chegaralarini ochib berdi va xulq-atvor iqtisodiyotining rivojlanishiga turtki bo‘ldi. E. Ostrom esa “Umumiy resurslarni boshqarish” (1990) asarida jamoalar o‘z resurslarini davlat yoki xususiy mulkka o‘tkazmasdan, o‘z qoidalari asosida barqaror boshqara olishini empirik misollar bilan isbotladi. Bu “yakka manfaatdor shaxs” tasavvuriga muqobil, kooperatsiya va ishonchga asoslangan yondashuvdir.

Bozorning axloqiy chegaralari

M. Sandel “Pul sotib ola olmaydigan narsalar” (2012) kitobida bozor mantiqining hayotning tobora ko‘p sohalariga kirib borishini tanqid qiladi. Uning fikricha, har bir kishi bozorga nimani sotish mumkinligini emas, nimani sotib bo‘lmasligini ham hal qilishi kerak, chunki ayrim narsalar pul munosabatiga tushganda o‘z mazmunini yo‘qotadi.

Xulosa qilib aytganda, falsafa va iqtisodiyot o‘rtasidagi aloqa tasodifiy emas, balki tizimli harakterga ega. Falsafa iqtisodiy tahlilga inson tabiati, adolat, erkinlik va yaxshi hayot haqidagi tasavvurlarni beradi; iqtisodiyot esa bu g‘oyalarni resurslar cheklangan sharoitda amalga oshirish yo‘llarini izlaydi. Aristoteldan Senga qadar tafakkur an’anasi shuni ko‘rsatadiki, samarali iqtisodiy siyosat adolat va qadriyatlar haqidagi savollarni chetlab o‘ta olmaydi. Shu sababli iqtisodchilarni tayyorlashda falsafa va etika kurslarini kuchaytirish, siyosat qarorlarini qabul qilishda esa samaradorlik bilan birga adolat mezonlarini ham hisobga olish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Smith A. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. London: W. Strahan and T. Cadell, 1776.

2. Smith A. The Theory of Moral Sentiments. London: A. Millar, 1759.

3. Mill J. S. Principles of Political Economy. London: John W. Parker, 1848.

4. Marx K. Das Kapital. Bd. 1. Hamburg: Otto Meissner, 1867.

5. Rawls J. A Theory of Justice. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1971.

6. Sen A. Development as Freedom. Oxford: Oxford University Press, 1999.

7. Sandel M. J. What Money Can’t Buy: The Moral Limits of Markets. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2012.